

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Х. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ
ҚЎЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

1-КИТОБ

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти
Тошкент — 1981

Наширға тайёрловчилар:

Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний мунофоти лауреати, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймон ва филология фанлари кандидати Фозила Сулаймонова.

Масъул муҳаррирлар:

Филология фанлари доктори, профессор А. Р. Рустамов,
филология фанлари кандидатлари Ш. Шарипов, М. Раҳма-
туллаева.

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙ

Ҳофиз номи тилга олинар экан, одатда, ҳар бир китобхон дарҳол жаҳонда ўз даврининг беқиёс лирик шоири сифатида шуҳрат қозонган форс адабиёти классиги, сеҳрли ғазаллар ижодкори Ҳожа Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийни (1320—1389) ҳаёлига келтиради. Ҳақиқатан ҳам Ҳофиз Шерозийнинг беназир шеърӣй даҳоси уни дунё адабиётининг энг буюк шоирлари қаторига қўйди. Ҳофизнинг гуманистик ғоялар ва ҳақиқӣй инсонӣй туйғуларни тараннум этувчи ғазалиётидан, ҳаммиша барҳаёт нафосат чашмасидан ҳам Шарқ, ҳам Ғарбдаги қанчадан-қанча улкан шоирлар баҳраманд бўлганлар, тарбия топганлар. Урта Осиёда Октябрь революциясигача мадраса ва мактаб дарсликларидан Саъдий, Жомӣй, Навоӣй, Фузулий, Мирзо Бедил қатори Ҳофиз Шерозӣй ҳам жой олган ва отабоболаримиз шоир ғазалиётда тарбия топган эдилар. Эндиликда Ҳофиз таҳаллуси билан ўзбек тилида ижод этган иккинчи бир йирик санъаткорнинг тулиқ девони Ҳиндистонда топилди!

XV асргача Урта Осиё адабиётда форс-тожик тили ва адабиёти ҳануз ҳукмрон мавқега эга бўлиб, ўзбек тили ва адабиёти ўз ҳуқуқини тулиқ эгаллаш учун курашаётган бир замонда ўзбек адабий тилида улкан бадӣй мерос яратган Ҳофиз Хоразмӣйдек шоир меросининг топилиши ўзбек классик адабиёти тарихида ўзига хос янги саҳифа очди.

Адабий меросимизни тинимсиз излаш ва туплаш жараёнида қўлга киритилган бебаҳо дурдоналар орасида фавқулодда учрайдиган «дурри ятим»лардан бири, ҳозиргача фан оламига маълум бўлмаган ўзбек дунёвий адабаётининг йирик намояндаси Ҳофиз Хоразмӣйнинг 37264 мисрадан иборат поэтик меросини ўз ичига олган қўлёзма девони Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридан топилди. Европанинг энг бой қўлёзма хазиналари бўлмиш Лондон, Оксфорд, Кембридж, Париж кутубхоналаридаги ўзбек адабиёти, фани ва маданияти тарихига оид барча қўлёзмаларни қўриб, улар орасидан энг муътабарлари микрофильми ва фото нусхаларини Ватанимизга, республика Фанлар академиясининг Алишер Навоӣй номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзма фонди хазинасига олиб келиб қўшган эдим. Аммо, улар фан учун қанчалик аҳамият касб этмасин, ҳеч бири Ҳофиз Хоразмӣй қўлёзма девони даражасида кашфиёт кучига эга бўлмаган эди.

Утмишда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яратилган маданий

1 Қаранг: «Правда» газетаси 1979 йил, 25 январь сони.

мероснинг қанча-қанчаси феодализм жамиятига хос босқинчилик урушлари, ўзаро низо ва талон-тарошлар, жаҳолат, фанатизм ва турли фалокатлар оқибатида ном-нишонсиз йўқолиб кетган эди. Лекин ҳали фанга маълум бўлмаган илм-фан, адабиёт ва санъат асарларининг айрим намуналарини чет эл китоб хазиналари, айниқса, олим, шоир, фозил кишиларнинг шахсий кутубхоналаридан топилишига ишончимиз номил эди. Шу сабабдан қадимий меросимиз намуналарини тўплаш ишида диққатимни хорижий Шарқ мамлакатлари, айниқса Ҳиндистон кўпроқ ўзига жалб қилиб келди. Чунки бу қизиқиш катта тарихий ҳақиқатга асосланган эди.

Маълумки, узоқ асрлар давомида Ҳиндистон билан Мовароуннаҳр ўртасида давом этиб келган кўп тармоқли иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар, ҳамкорлик, хусусан, бу хил алоқаларнинг бобирийлар даврида (уч аср мобайнида) яна ҳам тараққий этиб, ривож топиши мамлакатнинг янги моддий ва маънавий тараққиёт босқичига кўтарилишига хизмат қилди. Бобирийлар даврида Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга борган алломалар билан бирга кўплаб қўлёзма китоблар ҳам ўтиб кетганлиги турли манбаларда озми-кўпми зикр этилган. (Шу сабабдан Ўрта Осиё халқлари адабиёти, жумладан, ўзбек халқи яратиб қолдирган адабий меросимизни тўплашда Ҳиндистондан умид катта эди. Шу билан бирга, Бобир ва бобирийлар ҳинд халқи тарихида қандай роль ўйнаган, халқларимиз ўртасидаги узоқ асрлик тарихга эга бўлган дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари, санъат, адабиёт, маданият обидаларида қандай из қолдирган? Хуллас, ҳар икки халқ ўртасидаги маданий алоқалар прогрессив инсоният учун нималар берди? Шу проблемаларни текшириш ва Ҳиндистон тарихи, маданиятини ўрганиб, Ўрта осийлик ота-боболаримизнинг ҳинд мулкида босиб ўтган ҳар бир қадамидан изма-из бориб, уларнинг фаолияти билан танишиш ва ҳар бир тарихий воқеага марксистик методология асосида чинакам илмий-объектив баҳо бериш ишида ўз ҳиссамни қўшиш орзуси бор эди. Орзу амалга ошди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейининг хорижий мамлакатлардаги адабий меросимизни ўрганиш ва тўплаш мақсадида мунтазам равишда олиб бораётган археографик экспедицияларининг навбатдагиси 1975 йил 26 мартдан 26 майгача Ҳиндистон доираларидан, кутубхоналари, Давлат архивлари ва музейларидаги шарқ қўлёмалари хазиналарида ўтказилди.

Икки ой давом этган Ҳиндистон сафарида мен билан бирга шоғирдларимдан филология фанлари кандидати Саидбек Ҳасан иштирок этди. Биз Ҳиндистоннинг йирик тарихий-маданий марказларидан Деҳли, Бомбай, Мадорас, Алигарх, Лакхнов, Ҳайдаробод, Агра шаҳарлари ва Кашмир пойтахти Сринагарда бўлиб, у ерлардаги давлат ва шахсий кутубхоналарда сақланаётган 80 мингдан ортиқ форс, араб ва туркий тиллардаги қўлёзма китобларнинг номи, муаллифи билан фондларнинг ички картотекалари орқали танишдик. Ўзбек, озарбайжон, фарс-тожик адабиёти ва фани тарихига оид 254 қўлёмани ажратиб, уларнинг тавсифи берилди. Бу қўлёмалар орасида шоҳ асар Ҳофиз Хоразмий девонининг Ҳайдарободдан топилган бебаҳо нусхаси эди.

• 1975 йил 18 май, якшанба кунн. Биз Хайдарободнинг маш-хур ва муҳташам маърифат маконларидан бири Салоржанг музейининг шарқ қўлёмалари хазинасида ишлар эдик. Музей хазинасидаги 8122 та қўлёмадан фақат 27 тасигина туркий тилда бўлиб, улардан 6 таси бадий асарлар эди. Туркий қўлёмалар сони оз бўлганидан ва бу асарларни ўрганувчи му-тахассислар йўқлигидан бўлса керак, мазкур ўзбек ва озар тилидаги 27 қўлёмза тавсифи Салоржанг музейи чоп эттирган беш жилдлик каталогга ҳам киритилмага. Бу қўлёмалар ҳа-қидаги жуда қисқа маълумот фақат музей картотекасида мав-жуд эди, холос. Шу картотека билан танишиш асносида 4298 рақам остидаги қўлёмза картотекасига «Девон-и Ҳофиз ба забон-и туркий», жумласи ёзилгани диққатни жалб этди. Мен дарҳол мазкур қўлёмзани талаб қилдим. Қўлёмзани хазинадан чиқариб қўлимга тутқазганларида мени ҳаяжонга солган бирин-чи нарса девоннинг ўзбекчалиги ва катта ҳажми эди. Қўлёмза-нинг турли варақларини очиб, қайси бир разал матлаъи ёки «Ҳофиз» тахаллуслик мақъани ўқимайин, борган сари ҳая-жоним голиб кела бошладди, чунки асар гоьтда равон ўзбек ада-бий тилида ёзилган эди. Девонни эҳтиёт қилиб варақлар экан-ман, у қўлёмалар оламида жуда кам топиладиган ва менинг Шарқ қўлёмаларини ўрганишдаги 40 йиллик тажрибамда би-ринчи учраган ноёб жавоҳирдай бўлиб кўринди.

Китобнинг охиридан баъзи варақлар йўқолгани сабабли қўлёмзанинг китобат тарихини аниқ билиб бўлмади. Аммо, қогози, сиёҳи, хат услуби ва бошқа қатор палеографик аломат-ларига кўра, қўлёмза XIV—XV аср ўрталарида кўчирилгани шубҳасиз эди. Дастлаб, ҳинд олимлари маълумотларига бино-ан мен ҳам мазкур қўлёмза Ҳофиз Шерозий девонининг ўзбек тилига ағдарилган таржимаси бўлса керак, деган фикрда бўл-дим. Аммо, Ҳофиз Шерозий девонининг асл нусхасини топиб муқояса қилишга вақт етишмади. Қўлёмзанинг фотонусхасини олдирадиган бўлганимдан, тўла-тўқис тадқиқот ишлари Тош-кентга қолдирилди.

Ҳиндистон археографик экспедициясидан қайтгач, беш ой-дан сўнг мазкур қўлёмзанинг ксерографик нусхасини олишга муяссар бўлдик. Уша ондаёқ қилинган биринчи иш бу девонни Ҳофиз Шерозий девони нусхасига бирма-бир солиштириш бўл-ди. Натижа шуни кўрсатдики, қўлёмзадаги биронта ҳам шеър Ҳофиз Шерозийники бўлиб чиқмади. Қўлимиздаги бебаҳо асар-нинг қиммати биз ўйлагандан ҳам ортқ эди. Девонни синчик-лаб ўрганиш натижасида ва шеърлардан топилган аниқ маъл-умотларга кўра мазкур қўлёмза девон XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг ўрталаригача яшаб ижод этган, ҳозиргача тарихда маълум бўлмаган, хоразмлик ўзбек шоири Абдуorra-ҳим Ҳофизнинг девони бўлиб чиқди.

Ҳофиз Хоразмий қўлёмза девонининг топилиши муносаба-ти билан, табиийдирки, шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш ва унинг ҳақида тарихий манбалар, қолаверса, илмий адабиётлар-да бирор маълумот бор-йўқлигини аниқлашдек кўп машақ-қатли вазифани ҳал қилиш зарурияти туғилди. Ҳофиз Хораз-мий ва унинг меросини аниқроқ билиш учун ўзбек, форс-тожик ва озар адабиётларига оид жуда кўп тазкира, баёзлар, Совет Иттифоқи хорижий Шарқ ва Ғарбда чод этилган катта-ки-

ин ҳажмдаги барча асосий каталоглар, Шарқ адабиёти тарихига оид турли-туман қўлёзма манбалар ва ҳар хил босма асарларни бирма-бир қўздан ўтказдим. Натижада Ҳофиз номи ёки гахаллусига эга бўлган 156 киши тарихда ўтганлиги маълум бўлди. Аммо бирор манбада Ҳофиз Хоразмий номи, қўлёзмасининг бошқа бирор нусхаси ёки шеърларидан намуналар учрамади. Дарҳақиқат, XIV—XV асрлар ўртасида яшаб, ўз даври завиясига нисбатан ўзбек тилида шу қадар улкан бадийий мерос қолдирган Ҳофиз Хоразмийдек йирик санъаткор ҳақида тарихда, биз топган девон қўлёзмасидан бошқа ҳеч қандай из топилмаслиги, ҳатто Ҳофиз Хоразмийнинг Алишер Навоийдек улуғ шоирга ҳам номаълум бўлиши ақл бовар қилмаслик даражасидаги ҳайратомуз бир ҳолдир!

Нима учун Ҳофиз Хоразмий бу даражада асрлар қаърига кумилиб кетган, нима учун асарларидан бирор мисраси бошқа манбаларга кирмай қолган, нега уни тарихий манбалар тилга олмайди? Дафъатан қараган одамга унинг номи ва асари тарих саҳифасидан қасддан ўчирилгандай кўринади. Ҳофиз Хоразмий тақдирининг бунчалар шафқатсизликларга гирифтор бўлишининг босиси нимада? Бу муаммоларни ҳозирча ҳал этиш гоятда мушкулдир.

Ҳофиз Хоразмийнинг яшаган даври, замондошлари ва ўз ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотларни унинг қасида, ғазал, қитъа ва рубоийларигина бера олади. Бинобарин, шоир биографиясини яратишга журъат қилар эканмиз, ҳозирча яқкаю-ягона ва ишончли манба сифатида фақат унинг ўз девонига суяна оламиз, холос.

Ҳофиз Хоразмийнинг асли исми Абдурраҳим эканлиги девондаги еттита форсча ғазалларида Раҳим ёки Абдурраҳим номи таҳаллус сифатида келтирилганлигидан маълум. Фикримизча, таҳаллус ўрнида келган бу оддий ном, ҳали ўзига махсус таҳаллус танлашни эп билмаган ёш шоирнинг ўз исми бўлиши керак. Бу исмни у бир ўзбекча ғазалида ҳам таҳаллус сифатида ишлатади:

Ул ёрдин жафо манга нозу наим эрур,
Ағёрнинг вафоси азоб-и' алим эрур.

Хос ўз қулинга лутф этиб раҳм қилса ёр,
Мухлис қадимий қул анга Абдурраҳим эрур.

(Девон, 157-бет, 199-ғазал)

Нима учун ёш шоир Абдурраҳим кейинчалик ўзига Ҳофиз таҳаллусини қабул қилган? Фикримизча, бу, икки сабабдан келиб чиққан бўлса керак: биринчидан, Ҳофиз Хоразмий ўзининг машҳур замондоши Ҳофиз Шерозий бадийий даҳосида тарбияланиб, уни ўз пири-мураббийси сифатида эътироф этиши ҳақиқатга яқин кўринса, иккинчидан, ёш Абдурраҳимнинг ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг тўла ҳуқуқи учун кура-

1. Бу ва кейинги ўринлардаги изофа кўмакчиси «и»ни дефис билан ёзиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Қаралсин: А. Рустамов, Изофалар имлоси, «Ўқитувчилар газетаси», 1977 йил, 30 январь.

шувчи, жасоратли ва оташин ватанпарвар экани билан изоҳланади. Аниқроғи, шоир Абдурраҳим ўзбек шеърлятида ҳам Ҳофиз Шерозийдек забардаст санъаткор бўлишини орзу қилган. Ўзбек халқи ҳам уз она тилида яратилган ишқий, фалсафий шеърлятдан кенг кўламда баҳраманд бўлмоғи лозим, деган эзгу тилаклари, унинг дунёқарашадаги халқчиллик ғоялари билан боғлиқ кўринади. Кейинчалик Абдурраҳим Ҳофиз тахаллусини қабул қилган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи бир ғазалида шундай ёзган:

Ҳофизни кўрунг ушбу замон турк тилинда,
Гар кечди эса форсада ул Ҳофиз-и Шероз.

(Девон, 279-бет).

Бу мисраларни шу қадар баралла ёзишга Ҳофиз Шерозийдек буюк шоир билан ижодий беллашишга қодир, етук санъаткоргина журъат қилиши мумкин эди. Демак, классик адабиёти-миз тарихида Навоийга қадар XIV аср охири ва XV аср бошларида ўз адабиётида биринчи уларақ мукамал девон тартиб этган шоир Ҳофиз Хоразмий бўлган дейишимизга тўла асос бор. Ўзбек шеърлятининг Ҳофизни даъвосини қилган хоразмлик Абдурраҳимнинг бизгача етиб келган улкан бадиий мероси унинг ўз даъвосида ҳақли эканининг очиқ исботидир. Ҳофиз тахаллуси унинг девонидаги ғазаллар мақтаида мингдан ортиқ уринда учрасада, шоирнинг тўлиқ номи Ҳофиз Хоразмий экани эса фақат икки уриндагина кўрсатиб ўтилган:

Вилоёту каромоту карам ўзиндин издаю,
Бўлубдур Ҳофиз-и Хоразмий жони бирла Кирмоний.

(Девон, 18-бет).

Иноят бирла сўз бобинда ёри кўргузур бўлса,
Ошурғай Ҳофиз Хоразмий шеърин фарқи

шуародин.

(Девон, 22-бет).

Мазкур икки байтдаги фактларга суянган ҳолда, шоир номини Ҳофиз Хоразмий деб юритиш мақсадга мувофиқдир ва шу ном таркибидаги «Хоразмий» сўзи уни Ҳофиз Шерозийдан ажратиб туради.

Девондаги жуда кўп мисоллардан маълум бўлишича, Ҳофиз Хоразмий Шерозийнинг кичик замондоши бўлган. Ҳофиз Шерозий 1389 йили вафот этганида Ҳофиз Хоразмий етун шоир бўлган бўлса керак. Агар Темурнинг Хоразмга юришлари даврида Ҳофиз Хоразмий Шерозга бориб қолган бўлса, у тақдирда, форсигўй Ҳофиз билан туркигўй Ҳофизнинг бир-бирлари билан учрашган, танишган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмас.

Ҳар иккала Ҳофиз умрининг кўп қисмини Шерозда ўтказганлар. Ҳофиз Шерозий билан Ҳофиз Хоразмийнинг прогрессив дунёқарашаи, фалсафий концепциялари, гуманизм, ижодий метод ва маҳорат бобидаги қатор муштарак ҳоллари уларнинг

бир давр, бир ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий муҳитда яшаганликларидан дарак беради. Дадил айтиш мумкинки, Ҳофиз Хоразмий Ҳофиз Шерозий аъёналарини биринчилардан бўлиб ўзбек шеърлятига олиб кирган, айниқса ғазал жанрини мазмунан бойитган улкан санъаткор бўлган. Қуйидаги байт бу фикримизни тасдиқловчи равшан далилдир:

Шерозий туркларга элтунг бу шеърликим,
Сурдум бу тавр узра Ҳофиз бихин каломе.

(Девон, 549-бет).

(Амир Темур 1379—1388 йиллар мобайнида бир неча бор Хоразмга юриш қилиб, улкани талон-тарож этгани, айниқса 1388 йилда Урганчни ер билан яқсон этиб, у ерда маданият қайта бош кўтаролмайдиган аҳволга келтиргани тарихдан маълум. Шу пайтда вайрон бўлган мамлакат халқи ўз бошидан нене фожиа ва мусибатларни ўтказмади. Хоразм халқининг илғор фарзандларидан қанча-қанча олим, шоир, маданият арбоблари, ҳунарманд, косиб, савдогарлар бошпана излаб турли хорижий мамлакатларга тўзғиб кетганларида етук шоир Ҳофиз ҳам даҳшатли фалокатлар азобини тортгани ҳақиқатдан узоқ эмас. Унинг:

Ҳофиз, санинг қадрингни гар Хоразм аҳли билмаса,
Азм-и Ироқ айлаб равон, оҳанг-и Шероз этгасен.

(Девон, 395)

Ёки:

Ҳофизга наво тегмаса Хоразмда, андин
Қилгай эди оҳанги Ҳижоз ила Сипоҳон.

(Девон, 437-бет)

дея ўз аҳволи руҳиясини баён этувчи автобиографик байти худди шу пайтда шоирнинг Хоразмда эканлигидан дарак беради. Чунки хонавайрон бўлган юртнинг абгор халқи Ҳофиз каби санъат вгаларининг қадрига етадиган аҳволда эмас эди.

Ҳофиз Хоразмий 1390 йиллардан сўнг, эҳтимол XV аср бошларида ўз ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлган, деб тахмин қилиш мумкин, ёки 1414 йили Шероз тахтига ўтирган Иброҳим Султон таклифи билан Шерозга борган бўлса ажаб эмас. Дастлаб у қайси мамлакатларда бўлганлиги номаълум. Гарчи шоир ўз асарларида Ироқ, Ажам, Хуросон, Форс, Исфаҳон, Кирмон, Шероз, Табриз, Самарқанд, Бухоро, Хужанд каби улка ва шаҳарлар номларини тилга олса ҳам, Ҳофизнинг чет елда асосий истиқоматгоҳи форс ўлкасининг пойтахти Шероз бўлган.

1405 йили Темур вафотидан сўнг унинг кенг қулоч отган давлатини идора этиш учун меросхўрлари ўртасида кураш кетади, натижада пойтахти Ҳирот ҳисобланган Хуросон ўлкасини Шохрухнинг ўзи суради, 1409 йили Мовароуннаҳрга катта ўғли Мирзо Улугбекни ҳоким қилиб тайинлаб, Самарқанд тахтига ўтказди. Эронда форс ўлкасини идора этишни кичик ўғли

Султон Иброҳимга топширди. 1414 йили Шероз тахтига ўтирган Султон Иброҳим 21 йил форс улқасини идора этиб, 1435 йилда вафот этган. Ҳофиз Хоразмий Шерозга Султон Иброҳим тахтга чиқмасдан аввал бориб қолганми ёки сўнг борганми, бизга номаълум. Аниғи шуки, шоирнинг:

Гулистон юзлу, эй соқий, санинг ишқинг манга
жондур,
Ичалим боданиким, давр-и Иброҳим-и Султондур.
Санову ҳамд этадур яратган биру боринга,

Ушул Султон замонинда бу Ҳофизким ғазалхондур.
(Девон, 149-бет)

байтлари, унинг биринчидан, Шерозда яшаганини тасдиқласа, иккинчидан, хронологик жиҳатдан шоир ҳаётининг сунгги йиллари Эронда (Форсда) Султон Иброҳим ҳукмронлик қилган даврга тўғри келганини кўрсатади. Юқоридаги шеър мазмунига диққат қилинса, Ҳофиз Хоразмий ўзини Султон Иброҳим даври ғазалхони дейиши уни саройга яқин, замонасининг пешқадам шоирларидан эканига очиқ ишорадир.

1435 йили Султон Иброҳим вафот этганида Ҳофиз Хоразмий унга атаб махсус марсия ёзади. Шу марсия туфайлигина биз шоирни 1435 йилда ҳали ҳаёт эканини аниқлай оламиз. Ҳофиз яна қанча умр кўрган, қачон вафот этган ва қанерга дафн этилганлиги ҳозирча номаълум. Аммо Темурнинг Хоразмга юришлари даврида, Хоразм аҳли олдида қадрсизлигидан шикоят қилган Ҳофиз, шубҳасиз, XIV аср охиридаёқ етук шоир бўлиб, ёши 30—40 атрофларида бўлмоғи керак. Агар биз унга XV асрдан яна 35 йилни қўшсак, у Султон Иброҳим вафоти чоғида мўсафид бўлиб, ёши 65—75 атрофида бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Шоир Шерозда тургун бўлиб қолганидан ўша ерда вафот этиб, ўша ерда дафн этилган дейиш мумкин.

Ҳофиз ўз шеърятининг дунёвий мазмуни, гуманистик руҳи ва фалсафий теранлиги, юксак бадиияти билан бошқа замондошлари орасида ўз даврининг илғор идеологи, сўз санъатининг мумтоз ва етук вакили сифатида қад кўтариб туради. XIV ва XV асрлар ўртасида ўтган, Ҳофиз Хоразмийга яқин даврда яшаган ўзбек шоирлари Ҳайдар Хоразмий, Сайид Аҳмад, Лутфий, Атсий, Гадоий, Саккокий, Яқиний, Аҳмадий, Амирий, Хўжандийлардан бизгача етиб келган адабий мерос Ҳофиз Хоразмий девони ҳажмидан камдир. Бинобарин, қадимий ўзбек адабиёти ва адабий тилининг ажойиб, бебаҳо ёдгорлиги бўлмиш Ҳофиз девонини ҳар ёқлама урганиш, шоирнинг адабиётимиз ва маданиятимиз тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлаш энди бошланмажк илмий тадқиқотларнинг биридир. —

Абдулрахим Ҳофиз Хоразмий девони кўл ёзма нусхаси Хиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Салоржанг музейидан топилгани учун, манбашуносликда қабул қилинган анъанага мувофиқ, биз уни шартли равишда Ҳофиз девонининг Ҳайдаробод нусхаси деб атадик.

Аммо девоннинг ягона қўлёзма нусхаси қандай қилиб Шероздан марказий Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрига бориб қолганлиги, қандай қилиб Салоржанг музейи қўлёзмалари хазинаси мулкига айлангани ҳақида маълумотлар йўқ.

Аниқроғи шуки, Ҳофиз ўз девонини энг кечи билан Султон Иброҳим вафоти арафаларида, яъни XV асрнинг 30-йилларида тасниф этган бўлиши керак. Девон ундан кейин тасниф этилганида 1435 йил Султон Иброҳим вафотига атаб ёзилган марсия, албатта, девон таркибидан жой олиб, кейинчалик бошқа котиб қаламида кўчирилиб қўлёзмага қўшиб қўйилмаган бўлур эди. Шунингдек девоннинг тузилиш тарихи XV асрнинг 30-йилларидан аввалроқ бўлиши ҳам ақлга сиғмайди. Чунки 1435 йилда ҳали ҳаёт, ижод этиш қобилиятига эга бўлган шоирнинг XV асрнинг 30-йилларига қадар бўлган ижодининг девондан ўрин олмай четда қолиб кетиши мантиқдан узоқдир. Девонга жамланган 18632 байт ҳажмидаги шеърларнинг гоёвий мазмуни, бадий камолоти, ранг-баранг жанрлари, девоннинг тугалланган эканлиги, қўлёзма эса ўз ичига Ҳофиз Хоразмий поэтик меросини асосан тўлиқ олганлигини курсатиб турибди. Демак шоир ҳаёти охириги йилларининг тасниф-тарихи 1430—1435 йиллар ўрталарига тўғри келади. Сўнгра Ҳофиз Хоразмий қанча умр кўрган, қанча ёзган, қўлимиздаги девонга кирмаган шеърлари бўлса (булиши эҳтимолдан узоқ эмас) уларнинг тақдири нима билан тугаган? Бу тўғрида бирор нарса дейишга асосимиз йўқ.

Қўлёзма кўп ўқилиб, уринган, китоб охиридан рубойлар ёзилган бир-икки варағи жузвидан ажралиб, муқова билан йўқолган. 386—387 варақлар ўртасида «нуон» ҳарфидаги ғазаллар бошланишидан ҳам қанчадир варақ йўқолган, аммо девоннинг қолган қисми мукаммал сақланган. Қўлёзманинг қачон, ким томонидан кўчирилганлиги ҳақидаги маълумот фикримизча ана шу йўқолган варағида бўлиши мумкин эди. Афсуски, йўқолган бет фан учун муҳим маълумотларни ўзи билан олиб кетган. Аммо шунга қарамай, хат услуби, қоғози, сиёҳи ва бошқа белгиларига кўра қўлёзма XV асрнинг 30-йиллари Шерозда китобат қилинган деб тахмин қилса бўлади.

Қўлёзманинг жиддий нуқсони шуки, у қачонлардир зах жойда сақланиб, намда қолган. Шу сабабдан жуда кўп варақларини сув доғлари босган. Қўлёзма ҳошияларини қурт еб, ғалвирак қилиб юборган, аммо матнга зарар етмаган. Асар Шерознинг ипак қоғозига, бошидан охиригача XIII—XIV аср Эрон китобатида ҳос бўлган насх хатида бир текисда диққат билан, гоётда саводли кўчирилган. Фақат Султон Иброҳим вафотига атаб ёзилган марсия бошқа, малакали хаттот томонидан, сўнги даврнинг шалдиरोқ новвотранг қоғозига, типик настаълиқ хатида кўчирилиб, девондаги қасидалар охирига (Девон. 52—58-бет) кейинчалик қўшиб қўйилган. Қора сиёҳ билан ёзилган матн ҳар бетга икки устунда жойлаштирилган. Қўлёзманинг барча бетларида матн оддий жадвал ичига олиниб, варақлар охирига пойғир қўйилгани туфайли, кўчирувчи томонидан варақлар рақамланмаган. Мен хазина раҳбарининг рухсати билан қўлёзманинг бошидан охиригача қалам билан бетма-бет рақамлаб чиқдим.

Қўлёзманинг варақлар сони 586. Умумий формати 15×26 см.

хошиясиз фақат матн формати 12×18 см.) Ҳар бетда, сатрлар сони 15 тадан 17 тагача. Қўлёзманинг 1, 58, 59-бетлари ва хошиясидаги турли ёзувлар девонга алоқасиз. Кейинчалик девоннинг тоза қолдирилган биринчи бетига «қоф» ҳарфида 30 та ўзбекча сўзлар лугати (қўпормоқ, қўймоқ, қўйдирмоқ, қовурмоқ, қочқоқ, қурсоқ в. б). настаълиқ хатида ёзилган. Шунинг билан биринчи саҳифа юқорисида *ديوان حافظ ترك* («Девон-и Ҳофиз-и турк») жумласи ёзилган. Бундан ташқари яна шунга ўхшаш *ديوان حافظ بزبان ترك* («Девон-и Ҳофиз ба забон-и турк») жумласи алоҳида қоғоз парчасига ёзилиб, 3-бетнинг юқоридаги чап бурчагига ёпиштириб қўйилган. Бу ҳар икки ёзув сўнгги асрларда бегона одамлар томонидан битилган.

Китоб оддий насх хати билан кўчирилгани учун бадий қўлёзмалар гуруҳига кирмайди. Шунисига қарамай девоннинг қасидалар ва ғазаллар бошланадиган икки бетига (2 ва 60-бет) Шерозда кўчирилган китобларга хос икки ибтидоий даражадаги унвон ишланган. Биринчи унвон орасига *في التاخيہ البازي*

في الغزليات жумласи, иккинчи унвон ўртасига *تمالي بشانه* сўзи сарлавҳа сифатида ёзилган. Ложувард ранг ва олтин суви билан ишланган бу икки унвоннинг XIV—XV асрлар ўртасидаги Эрон китобат санъатига хос услубда экани қўлёзманинг XV аср 30-йилларида кўчирилганини тасдиқловчи омиллардан биридир.

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙ ДЕВОНИНИНГ ТАРКИБИ:

1. ҚАСИДАЛАР — 9, 439 байт (2—32-бет).

Бошланиши (2-бет)

بادشاهي کيم اتينک ذاتيغا يوق شبه و مثال
آفتاب ذاتي بيرلا مالکي ايورور بي زوال

Охири (4-бет)

..... رحمت تبالا يورمن مدام
جون منيم يازوقدين اوزکا يوق دور ايشيم ماه و مال

Бошланиши (4-бет)

..... رسولي بادشاه انبيا
مصطفى دور مصطفى دور مصطفى

Охири (7-бет)

بي سرو پايي منينک تاک يوق عالم دا ولي
کوز توتارمن لطفی اياکيندين اوميد موجبا

Шланиши (7-бет)

ای صورت ایلا آجزو معنی دا مقدم
هم اول و آخر سنکا جان ملکي مسلم

Охири (9-бет)

کوز یاشینی قان قیلدی فراقینکدا بو حافظ
یتکور کیل انی واصلینگا ای شاه دمام

Бошланиши (9-бет)

مرداردین احمد ایرور مرتضا علی
خاق جهان گدایی ولی پادشاه علی

Охири (11-бет)

آجغالی خوان فضل نی انعام عام اوجون
حافظ گدا توتوب دور اومید صلا علی

Бошланиши (12-бет)

طالب بولوب ایزدار ایسانک فانی جهان ایجرا بقا
قالغیل روان جانندین تقی قالما بوعالم غا بقا

Охири (15-бет)

ای رهنمای اتفنا ای بشوای اصفا
ای فحر آل مصطفی بیرگیل بو حافظغا نوا

Бошланиши (15-бет)

تمام اوزونکنی فرد ایلاب تیلاسانک فیض فردانی
کوراسن جان کوزی بیرلا بوکون احوال فردانی

Охири (18-бет)

تقی هر نیجا کیم بولسا قضا بیرلا قدر حکمی
روان بولسون ایکی سینکا اوزی نینک حکم و فرمانی

Бошланиши (18-бет)

نشان آیت رحمت کوروندی حق تعالی دین
ید بیضا هویدا بولدی ایرسا جرخ خضرادین

Охири (22-бет)

بیسی تا بنده و یانیده بولسون غره خورشیدی
سبهر مملکت اوزرا همیشه حق تعالی دین

Бошланиши (25-бет)

صبا بیکی روان بول ذوق بیرلا باغ و بستانغا
کیم ایمدی جان بیله عاشق هزار ایرور کلستانغا

Охири (28-бет)

جهان ایجرا امان بولسون همیشه اهل و اولادی
نیجا کیم بنده لیک قیلسا جهان خلقی یراتغانغا

Бошланиши (28-бет)

جون صبحدم دم اورغیل سن آه بیرلا هر دم
کیم اشک و آه دین دور یوز آب روی و اردم

Охири (32-бет)

بولسون وجود باکتی دولت ایجیندا باقی
انوار عام بیرلا تا انقراض عالم

II. ТАРКИВБАНД — I, 40 байт (22—25-бет) ۸

Бошланиши (22-бет)

تا کیم کوروندی بارجاغا شکل هلال عید
خط فرح نی جاکدی بو طغرا مثال عید

Охири (25-бет)

هالم قری و دولتی آینک حوان و خوش
بولسون دوام دولتی ارتوق زمان زمان

III. ТАРЖЕЪБАНД — 3, 272 байт (32—50-бет) ۳

Бошланиши (32-бет)

بولدی بفریم کباب عشق ای دوست
کیلтур ایمدی شراب عشق ای دوست

Охири (38-бет)

کیم ایرور عشق طالب و مطلوب
هالم ایجرا محب و هم محبوب

Бошланиши (38-бет)

شهی کیم حسنی نینک یوق دور قیاس
قیما بقماق بیلا جانغه قیاسی

Охири (44-бет)

کیم اول محبوب و مطلوب جهان دور
قمو عالم تنیندا جان جان دور

Бошланиши (44-бет)

یاد قیلمای بو شه کداسیندین
بولدی بیکانه آشناسیندین

Охири (50-бет)

کیم ایرور عشق مقصد و مقصود
قابدی اندین وجود هر موجود

IV. МУХАММАС —1, 45 мисра (50—51-бет)

9

Бошланиши (50-бет)

ای کیم کورونور لعل لبینک شهد ایلا شکر
سوز بیرلا لب لعلینک ایرور قند مکرر

Охири (51-бет)

جون دادگر ایلادی سنی لطف ایلا داور

V. МАРСИЯ —1, 94 байт (52—58-бет)

7

Бошланиши (52-бет)

بو وفاسیز فانی عالمدا بقانی ایزدامانک
درد جانغا ایمدی دین سونکرا دوانی ایزدامانک

Охири (58-бет)

مستجاب ایلاب حافظنینک دعاسین ای کریم
رحمتینک دین بیر اولوش سن سن جور جهان و رحیم

VI. ҒАЗАЛЛАР — 1052, 17559 байт (60—574-бет)

4

Бошланиши (60-бет)

یراتقان باری قیلغالی جهاننی یوق دین پیدا
جمال و حسنینا барجاننی قیلدی عاشق و شیدا

Охири (574-бет)

محبت ایجرا قجان بولسا خاکره حافظ
قالور خلایق ارا اندا یادکار سوزی

VII. МУСТАЗОД —2, 14 байт (568—569-бет)

6

Бошланиши (568-бет)

ای کوزلاری بادآم و سَجی دآم و یوزی آل
کیل تَرَکِ جَفَا قیل

Охири (568-бет)

سآلما بو هوآآرنی کوزدین سوزینی آل
عشقغا وفا قیل

حافظ تیلایور عمرنی باقی قدینکدا
تا بولسا وفادار

بیر ناز بیلا باقیب ایا غمزهسی قتال
حافظنی فنا قیل

Бошланиши (569-бет)

جانانه كيم آنهنگ سوزى جانيمغا يقادور
شيرين دهنى بار
دين يوليندا كافر كوزى هم عينى بلادور
كوب مكرو فنى بار

Охири (569-бет)

يوز تورلو صفا يوزىنى كوركان ارا حافظ
جان بيرلا تىلاكيل
ارباب حسن بارجاسى جون اصل صفادور
خلق حسنى بار

2 VIII. ҚИТЪАЛАР — 31, 139 байт (575—584-бет)

Бошланиши (575-бет)

من انداخ شاهدين سوز اوركانيبمن
كيم اولدور علم ايچيندا بر كمالى

Охири (584-бет)

عاقبت جون جهاندا قالماسمىز
يخشى اولدور كه يخشى قالسا نام

3 IX. РУБОИЛАР — 12, 24 байт (585—586-бет)

Бошланиши (585-бет)

اول كيم كورونور كوزومكا شيرين حرکات
سوزيندين . . . . . حجل بولور قند و نبات

Охири (586-бет)

اغزى كه اينك چشمه حيوان كورونور
ش . . . . .

1 Ҳофиз Хоразмий шеърятини билан мукамал танишиш шунинг курсатдики, шоир Лутфий, Атоий, Саккокий каби Навоийгача бўлган дунёвий поэзиянинг йирик вакилидир. Тўғри, у ҳам даврининг вакили сифатида тасаввуфга алоқадордир. Бироқ Ҳофиз феодал жамиятининг илғор инсонпарвар, маърифатпарвар вакили сифатида Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби тасаввуфнинг прогрессив ифодаси ҳисобланган пантеизмга асосланган. Катта замондоши Имодин Насимий каби феодал зулмига қарши ўта исёнкор бўлмаса ҳам, расмий ислоннинг разил вакиллари томонидан ваҳшийларча ҳалок этилган суфизм идеологларидан бўлган Мансур Халложини ғазалларида ҳурмат билан эслайди. Унинг бутун

шеърнати инсон бахт-саодати, Унинг эрклиги ва дунёвий ҳаётни куйлашга қаратилган.

Бадий маҳорат ва ўзбек тилида ғоят содда ва раво ғаваллар яратишда уни Навоийгача бўлган ўзбек газалиётининг беназир устози деса арзийди. Бадий маҳорат, кофия ва радифларни усталик билан танлай билиши, ажойиб лирик образлар ярата олиши Ҳофиз Хоразмийнинг етун санъаткорлигидан далолат беради. Ҳофиз тили таркибида октябргача бўлган асарларда учрайдиган араб, форс сўзлари нисбатан камдир. Аксинча, халқ тилига яқинлик бор, халқ оғзаки ижодидан фойдаланишга эътибор берилган, лекин хоразм шеvasига хос элементлар кўп. Масалан, издамак — изламак, мантак — мендек, бикин — ўхшаш, каби; тикин — дек, сучи — чучук, шириң; гизламак — яширмоқ; казмак — кезмоқ; ичалим — ичайлик; уш эмди — ҳозир, кўрклу — чиройлик; тегай — дегай; теп — деб, тер — дер; тақи — яна; тулу — тула; эрон — ёрон; ўрнамак — ўрнашмоқ; карикмас — керак эмас; али, эли — илги, қули ва шунга ўхшашлар. Фикримизча, Ҳофиз Хоразмийнинг бу нодир асари ўзбек адабиёти ва ўзбек тили тарихи, тарихий грамматикаси, лексик бойлигини ўрганишда тенги йўқ ҳужжатдир.

Ҳофиз Хоразмийнинг шеърин мероси илмий жамоатчилик ўртасида катта қизиқиш уйғотар ва бу улкан меросни ҳар ёқлама юқори илмий савияда ўрганишга ижтимоий фанлар соҳасидаги олимлар ўз ҳиссаларини қўшарлар деган умиддамиз.

Ҳофиз Хоразмий девонини нашрга тайёрлашда ўзларининг самимий ёрдамларини аямаган филология фанлари кандидатлари М. Ш. Ҳамидова, М. Раҳматуллаева, Л. Н. Серикова ва илмий ходимлар М. Иноғомхўжаева, М. Баҳодирова, М. Хайруллаева ва Б. Абдуғафурова ўртоқларга чуқур миннатдорчилик билдираман.

ҲАМИД СУЛАЙМОН

Қўлёзмада учраган ўқилиши қийин бўлган сўзлар намунаси.
17 ва 18-бетларда берилган. Тузувчи Ҳ. Сулаймон.